

ПРАВОВИЙ ІМУНІТЕТ У КАТЕГОРІАЛЬНОМУ АПАРАТІ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У сучасній Україні відбуваються перетворення в економічній, політичній, правовій сферах. Змінюється характер суспільних відносин, змінюються і юридичні норми, що регламентують дані відносини. Відповідно трансформуються цілі, способи, соціальна спрямованість правового опосередкування потреб окремих груп населення. Знаходить нове віддзеркалення в законодавстві і облік особливих інтересів суб'єктів, засобом якого виступають правові пільги, привілеї та імунітети.

Нині в українському суспільстві та юридичній науці активно обговорюються проблеми імунітету, особливо депутатського. Термін «імунітет» в його юридичному значенні був відомий ще в римському праві і означав звільнення від податків або громадських повинностей, яке міг надати Сенат, а потім імператор окремішій особі, соціальній категорії або общині. Але українська юридична наука чіткого визначення правового імунітету, як правової категорії, не дає. Жоден підручник з теорії держави та права не приділяє необхідної уваги даній категорії. Тільки деякі вчені розглядають імунітет, аналізуючи дію нормативних правових актів за колом осіб (Є. В. Назаренко, С. П. Погребняк, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та ін.) [5; 6]. Більш детально аналізуються окремі різновиди імунітету за галузями права, а саме розкривається дипломатичний імунітет у міжнародному праві, депутатський імунітет в конституційному праві, імунітет свідків у кримінальному процесі та інше. Але, щоб розглядати окремі різновиди імунітету, слід дати його чітке визначення, проаналізувати його основні елементи, а також відокремити імунітет від правових пільг та привілеїв. І тільки після цього, для з'ясування самої природи імунітету, можна дати чітку його класифікацію. Таким чином, проблема імунітету в теорії права є досить *актуальною* і потребує дослідження в різних аспектах його проявів. У даній публікації мова йтиме тільки про теоретичне визначення імунітету як особливої правової категорії.

Невід'ємною особливістю правових норм про імунітет слід визнати їх винятковий характер. Взагалі, наявність так званих виключних правових норм є поширеним явищем в юриспруденції. Іншими словами, імунітети створюють низку винятків із загальних правил. Для з'ясування природи імунітетів та обґрунтування подальшого вдосконалення законодавства є необхідним розуміння їх як правового інституту, тобто сукупності правових норм, що регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин або які-небудь їх компоненти, властивості. Звісно, такий правовий інститут є складним за внутрішньою структурою і поряд із спільними рисами має значні відмінності.

В юридичному значенні *правовий імунітет* (лат. *immunitus* — звільнення від чого-небудь), згідно з словниками, є виключне право не підкорятися деяким

загальним законам, надане особам, що мають особливе становище в державі, тобто це особливі пільги і привілеї, що звільняють певних, визначених законом, осіб від певних обов'язків і відповідальності в цілях збереження ними свого особливого статусу [2, 241]. Правовий імунітет — це знаходження особи (повне або часткове) поза юрисдикцією держави.

Правові імунітети — це особливі пільги і привілеї, переважно пов'язані із звільненням конкретно встановлених в нормах міжнародного права, Конституції і законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, покликані забезпечувати виконання ними відповідних функцій. Цієї думки дотримуються більшість російських учених. Професор М. Н. Марченко визначає правові імунітети як особливий вид привілеїв [4, 241]. Д. Н. Бахрах розглядає імунітет як правову льготу, як елемент спеціального правового статусу особи [7, 75]. На думку В. Даєва, під імунітетом слід розуміти, по-перше, звільнення окремих осіб від виконання певних обов'язків і, по-друге, встановлення для деяких категорій осіб особливих гарантій обґрунтованості застосування до них заходів примусу або притягнення до відповідальності [8, 48].

М. Н. Козюк пише, що імунітет — це привілеї, різновидність льготного способу регулювання суспільних відносин [9, 166]. Привілеї, у свою чергу, як визначає М. Н. Марченко, є специфічним різновидом пільг, юридичних вилучень [4, 241]. По суті це підтверджується і змістом міжнародних договорів. Зокрема, в розд. 19 ст. V Конвенції про привілеї і імунітет Об'єднаних націй від 13 лютого 1946 р. привілеї і імунітет відповідно називаються «вилученнями і пільгами, що надаються, згідно з міжнародним правом, дипломатичним представникам» [3, 108].

Розглядаючи імунітет як специфічний різновид пільг і привілеїв, можна виділити їх *спільні риси*. По-перше, всі вони створюють особливий юридичний режим, дозволяють полегшувати становище відповідних суб'єктів, розширюють можливості по задоволенню тих або інших інтересів. Дійсно, на це направлені не тільки пільги і привілеї, але і імунітет. Зокрема, дипломатичний і депутатський імунітет також виконує дану роль. По-друге, вони покликані бути правостимулюючими засобами, що спонукають до певної поведінки і позначають собою позитивну правову мотивацію. Імунітет «як правовий стимул є сукупністю особливих правових переваг...» — відзначає З. В. Мірошник [11, 13]. По-третє, є гарантіями соціально-корисної діяльності, що сприяють здійсненню тих або інших обов'язків. В-четвертих, названі засоби виступають своєрідним вилученням, правомірним виключенням для конкретних осіб, що встановлені в спеціальних юридичних нормах. В-п'ятих, є формами вияву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків.

Разом з тим імунітет має свої суто *специфічні ознаки*, що дозволяє виділити його в системі пільг і привілеїв, говорити про його самостійну юридичну природу.

По-перше, якщо привілеї в більшій мірі утілюються в перевагах, в так званих позитивних пільгах, то імунітет, навпаки, в більшій мірі виявляється у вигляді негативних пільг (звільнень від виконання окремих обов'язків — сплати податків, мит, імунітет свідка і т. п. та звільнень від відповідальності).

«Стосовно кримінально-процесуального законодавства поняття «іммунітет», — підкреслює В. І. Руднев, — може розумітися як звільнення від виконання процесуальних обов'язків і відповідальності... Це означає, що деякі особи... в певних ситуаціях можуть мати нагоду не свідчити, не притягуючись до відповідальності» [10].

По-друге, метою іммунітету є забезпечення виконання міжнародних, державних і громадських функцій, службових офіційних обов'язків. Відповідно до ст. 6 Четвертого протоколу до Генеральної Угоди про привілеї і іммунітет Ради Європи, прийнятого 16 грудня 1961 р., «привілеї і іммунітет надаються суддям не для їх особистої вигоди, а з метою забезпечити незалежне здійснення їх функцій» [3, 152]. Правовий іммунітет не повинен мати абсолютного характеру. Він може бути у ряді випадків відмінений, обмежений або від нього можуть відмовитися самі володарі іммунітету. Це пов'язано в основному з тим, що іммунітет із законного і ефективного юридичного засобу перетворюється на перешкоджаючий чинник.

По-третє, коло осіб, на яких поширений іммунітет, повинно бути чітко визначено в нормах міжнародного права, конституціях і законах. Так, значна кількість категорій громадян України і певні категорії іноземних громадян через прямі визначення Конституції і законів України і обов'язкових для них міжнародних багатосторонніх конвенцій і двосторонніх договорів і угод наділяються іммунітетом. До числа подібних осіб законодавство відносить дипломатичний і консульський корпус, Президента України, депутатів, суддів і інших. Носії ж інших пільг і привілеїв далеко не завжди так конкретно є визначеними у відповідному законодавстві.

У літературі часом дуже вузько розуміють правовий іммунітет, пов'язуючи його виключно з особами, що посідають ті або інші посади. Так, З. В. Мирошник пише, що іммунітет «є сукупністю особливих правових переваг, що надаються відповідно до норм міжнародного права і Конституцією країни певному колу осіб через займану ними посаду» [11, 15]. Однак правовий іммунітет далеко не завжди встановлюється тільки для певного кола осіб «через займану ними посаду». Адже існує іммунітет свідка, відповідно до якого «ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе, свого чоловіка і близьких родичів, коло яких визначається законом».

Таким чином, іммунітет не можна пов'язувати тільки з певним колом осіб, що посідають ті або інші посади. Це більш широке поняття, що охоплює собою юридичні засоби, сприяючи здійсненню не тільки міжнародних і державних, але і суспільних функцій.

Запропоновані ознаки правового іммунітету вельми умовні, бо привілеї і іммунітет багато в чому тісно пов'язані явища і поняття. До того ж чіткого розмежування між ними в міжнародній договірній практиці, а рівно і у внутрішньодержавному законодавстві не проводиться. Дане становище пояснюється тим, що кожний іммунітет і кожний привілей не існують в «чистому» вигляді. Кожний з них є сукупністю правил, що володіють ознаками як іммунітету, так і привілею у власному значенні. Наприклад, правило отримання згоди на надання

дипломатичним агентом свідчень свідків, поза сумнівом, є пільгою, додатковою гарантією, що служить цілям забезпечення ефективного і безперешкодного виконання агентом своїх функцій, — ознака імунітету. Разом з тим саме право свідків відмовитися від надання свідчень також, поза сумнівом, є вилученням із загального правила обов'язку всякої особи дати такі свідчення на вимогу компетентних органів кримінального судочинства — ознака привілею.

Для з'ясування природи імунітетів, їх структури важливим є поділ імунітетів на групи і окремі їх види. Так, В. Руднев, досліджуючи імунітети в національному законодавстві Російської Федерації, пропонує виділяти такі: професійні (ними можуть володіти Президент, депутати, судді, прокурори); особисті (ними можуть володіти близькі родичі особи, котру притягають до кримінальної відповідальності); змішані (ними можуть володіти священики, адвокати), оскільки їм внаслідок професійних обов'язків можуть бути відомі особисті, таємні відомості від громадян, що їм довірилися [10, 37]. Однак у даній класифікації не враховані привілеї й імунітети, передбачені міжнародно-правовими актами, що робить її неповною. В міжнародному праві відомі, зокрема, імунітет держави, імунітет військових кораблів, імунітет дипломатичний, імунітет морських державних торгових судів. У конституційному праві привілеї посадовців деяких категорій полягає в їх недоторканності, тому розрізняються, зокрема, імунітет парламентський (депутатський), імунітет президентський і імунітет суддів.

Правовий імунітет можна *класифікувати* за різними критеріями:

- залежно від природи реалізованих функцій правовий імунітет поділяється на міжнародний, державний і суспільний;
- залежно від сфери здійснення — на міждержавний і внутрідержавний;
- залежно від характеру — на матеріально-правовий (наприклад, звільнення посадовців Ради Європи від обкладення податками їх окладів і винагород, виплачених Радою Європи; право безмитного ввезення особистого майна при первинному занятті посади, так званий фіскальний імунітет, і ін.) і процесуально-правовий (недоторканність депутатів, імунітет суддів, посадовців правоохоронних і контролюючих органів і т. п.);
- залежно від того, які об'єкти забезпечує імунітет, — на особисту недоторканність, недоторканність службових і житлових приміщень, недоторканність майна, службового листування, архівів і інших документів, судово-процесуальний імунітет свідків та ін. Але найпоширеніша класифікація — по суб'єктах, що володіють відповідним імунітетом. Серед видів подібного правового імунітету слід виділити:

– *імунітет держави* — в найзагальнішому значенні неосудність однієї держави суду іншої держави. Імунітетом користуються сама іноземна держава, її органи і майно, що їй належить. В теорії міжнародного права і в міжнародній практиці звичайно виділяються декілька видів імунітету держави: судовий імунітет, імунітет держави від попереднього забезпечення позову, імунітет держави від виконання. Одним з виявів імунітету держави є *імунітет морських державних торгових судів*;

– *дипломатичний імунітет (право екстериторіальності)* — особливі права

і переваги, що надаються іноземним дипломатичним представництвам, їх главам, співробітникам в країні перебування для створення максимально сприятливих умов для здійснення функцій дипломатичного представництва.

Розрізняють також розповсюдження обмеженої юрисдикції держави відносно певної визначеної законом категорії громадян, так званий правовий *імунітет спеціальної категорії громадян*. Під обмежену юрисдикцію держави, окрім перерахованих вище категорій іноземних громадян, підпадають і особи, що володіють українським громадянством. Відповідно до Конституції України статус особливої (підвищеного рівня) недоторканності серед інших громадян України мають: Президент України, народні депутати, судді (ст. ст. 80, 105, 111, 126). Окрім названих вище осіб, законодавством України імунітети передбачені також для Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, голови Рахункової палати, першого заступника і заступника голови, головних контролерів та секретаря Рахункової палати. Відносно всіх перерахованих осіб законодавством встановлений спеціальний порядок притягнення до кримінальної відповідальності, застосування заходів кримінально-процесуальної або адміністративно-процесуальної дії (арешт, обшук, затримання, особистий огляд і т. д.). Новим правовим імунітетом для України є *президентський імунітет*, тобто недоторканність президента як голови держави. Це означає, що він не може бути заарештований, затриманий чи притягнений до судової відповідальності, поки знаходиться на своїй посаді. Президентський імунітет знімається тільки разом з усуненням з посади в порядку особливої процедури, передбаченої конституцією (імпічмент, звільнення від посади і т. д.). Стаття 105 Конституції України передбачає недоторканність Президента України на час виконання повноважень [1, 26].

Найбільш дискусійним на сьогоднішній день є *депутатський імунітет*, який може розглядатися як додаткова гарантія законності застосування до депутатів заходів державного (процесуального) примусу. Парламентський (депутатський) імунітет — це недоторканність депутатів *парламентів*, а іноді і інших представницьких органів влади, означає заборону арешту або притягнення до судової відповідальності депутата за всі його дії, у тому числі вчинені не при «виконанні парламентських обов'язків». Парламентським імунітетом депутат користується тільки під час дії депутатського мандата. Він може бути позбавлений недоторканності палатою (парламентом), членом якої є. Депутатський імунітет в Україні передбачає, що народні депутати України користуються захистом парламенту від арешту та інших примусових дій, що можуть обмежувати їх особисті права і свободи, а також від переслідування на підставі визнання його обвинуваченим у кримінальній справі.

Виділяють також імунітет суддів, посадовців правоохоронних і контролюючих органів (наприклад, імунітет прокурорських працівників), імунітет свідка, імунітет суспільних представників і т. п. *Імунітет суддів* — це недоторканність суддів як носіїв судової влади; означає, що суддя не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, взятий під варту, затриманий без згоди на те відповідного компетентного органу. *Імунітет свідка* — звільнення у перед-

бачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у кримінальній чи цивільній справі. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1, 19]. Від імунітету свідка слід відокремити *імунітет свідків від свідчень* — право передбаченого законом кола осіб не бути допитаними як свідки по кримінальній справі. Даний імунітет може бути зумовлений виконанням службових або професійних обов'язків зберігати державну, службову чи професійну таємницю.

Проблеми правових імунітетів традиційно є предметом дослідження різних юридичних наук, головним чином, конституційного та міжнародного права. Названі науки розробляють власний аспект даної проблеми, спеціалізуючись на вивченні особливих її сторін. Інакше кажучи, кожна наука вивчає одну із сторін (аспектів) даного явища, що закономірно стає предметом її дослідження, виходячи з поставлених цілей, використовуючи власну методологію тощо. Для правильного вирішення обговорюваного питання важливо звернути увагу і на ту обставину, що різні науки хоч і вивчають вказану проблему, але вони не в змозі вирішити всіх питань, пов'язаних з існуванням правових норм про імунітет в цілому.

Виходячи з вищевказаного, можна зробити такі *висновки*:

1) правовий імунітет — це чітко обумовлений в міжнародному чи (або) національному законодавстві спосіб регулювання суспільних відносин шляхом надання спеціального правового статусу суб'єкту, пов'язаний із звільненням його від виконання певних обов'язків і відповідальності для забезпечення виконання відповідних функцій;

2) імунітет є загальноправовою категорією, бо він встановлений у нормах міжнародного, конституційного, кримінального, адміністративного, кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права;

3) повноцінне загальнотеоретичне дослідження даного міжгалузевого інституту дозволить вирішити як окремі наукові (створить умови для отримання нової наукової інформації, впорядкує знання, відкриє нові «горизонти» для галузевих наук та ін.), так і практичні проблеми (вироблення системи пропозицій і рекомендацій для правотворчих і правозастосовчих органів, підвищення ефективності правового регулювання даної непростой сфери суспільних відносин);

4) актуальним є дослідження імунітетів посадових осіб, які виконують особливі за значенням функції в державі, імунітетів представництв та представників іноземних держав і міжнародних організацій в Україні;

5) оптимальним був би поділ імунітетів на види, керуючись критерієм їх «генетичного» походження від окремих галузей права та законодавства (конституційного, міжнародного публічного, судоустрою, власне кримінального процесу). Це дає змогу вивчати їх, враховуючи тісний взаємозв'язок з іншими правовими інститутами та нормами відповідних галузей права, постійно мати на увазі їх функціональне призначення.

Література

1. Конституція України: Основний Закон. — К., 2002.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 2.
3. Право Совета Европы и Россия: Сб. док. и материалов. — Краснодар, 1996.
4. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 3 т. / Отв. ред. М. П. Марченко. — М., 2001. — Т. 3.
5. Скакуп О. Ф. Теорія держави та права: Підручник. — Х., 2001.
6. Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей ВПЗ / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова. — Х., 2002.
7. Бахрах Д. П. Правовые льготы // Справедливость и право. — Свердловск, 1989.
8. Даев В. Г. Иммуниеты в уголовно-процессуальной деятельности // Правоведение. — 1992. — № 3.
9. Козюк М. П. Правовое равенство и привилегия депутатской неприкосновенности // Личность и власть. — Ростов н/Д, 1995.
10. Руднев В. И. Иммуниеты от уголовного преследования // Журнал российского права. — 1998. — № 7.
11. Мирошник С. В. Правовые стимулы в российском законодательстве: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Ростов н/Д, 1997.

УДК 347.122

*Т. О. Санжарук***СУБ'ЄКТИ ПРАВА У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Реформа правової системи України ХХ ст. періоду 1990-х рр. була обумовлена переходом країни до ринкової економіки, що привело до широкого вибору моделей правового регулювання економічних відносин. Серед цих моделей Українська держава вибрала свою модель приватноправової концепції права.

Регулюючи суспільні відносини, право прагне забезпечити гармонійне об'єднання індивідуальних і суспільних інтересів. При цьому воно враховує ту обставину, що існують сфери суспільного життя, де об'єктивно мають перевагу або приватні, або суспільні інтереси. Тому йде розмежування на приватне і публічне право. Для першого переважне значення мають інтереси окремих осіб (суб'єктів права), їх правове становище і майнові відносини, для другого головним є суспільні і державні інтереси, правове становище держави, її органів і посадових осіб. Для сучасного дослідження це становить певний інтерес і є досить актуальним питанням. Багато в чому «публічні» правові рішення мали неминучий вплив і на особисті інтереси, а останні так чи інакше пов'язані з загальносоціальними відносинами.

Такий розподіл запропонували ще юристи Стародавнього Риму. Розрізнялися дві галузі права — публічне і приватне право, *ius publicum* и *ius privatum*. Тит Лівій (І ст. н. е.), очевидно, користаючись вже сформованою термінологією, говорить, що Закони XII таблиць є джерелом усього публічного і приватного права.

У цьому напрямку проводились дослідження різними вченими в різні епо-